

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

RZESZOWSKIEGO
OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

XXXV

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Tom XXXV

Rzeszów
2014

Komitet Redakcyjny:

Sylwester Czopek, Václav Furmánek (Słowacja), Diana Gergova (Bułgaria),
Sławomir Kadrow, Michał Parczewski, Aleksandr Sytnyk (Ukraina)

Zespół stałych recenzentów:

Jan Chochorowski, Igor Chrapunov (Krym), Wojciech Chudziak, Eduard Droberjar (Czechy),
Lubomira Kaminská (Słowacja), Przemysław Makarowicz, Anna Zakościelna

Pozostali recenzenci tomu XXXV:

Wojciech Blajer, Andrzej Kokowski, Maria Łanczont, Michał Parczewski, Janusz Rieger,
Marcin Wołoszyn, Paweł Valde-Nowak, Jarosław Żrałka

Redaktor

Sylwester Czopek
(sycz@archeologia.rzeszow.pl)

Sekretarze Redakcji:

Joanna Ligoda, Joanna Podgórska-Czopek
(archeo@muzeum.rzeszow.pl)

Strona internetowa czasopisma:

www.archeologia.univ.rzeszow.pl/?page_id=337

Tłumaczenia

Barbara Jachym – język niemiecki
Beata Kizowska-Lepiejza – język angielski

Zdjęcie na okładce:

Naczynie kultury Chimú (fot. Maria Szewczuk, Marek Kosior)

© Copyright by Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

© Copyright by Instytut Archeologii UR

© Copyright by Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Zimowit”

ISSN 0137-5725

WYDAWCA

Muzeum Okręgowe
w Rzeszowie
35-030 Rzeszów
ul. 3 Maja 19
tel. 17 853 52 78

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Rzeszowskiego
35-015 Rzeszów
ul. Moniuszki 10
tel. 17 872 15 90

FUNDACJA

RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO
Fundacja Rzeszowskiego
Ośrodka Archeologicznego
35-015 Rzeszów
ul. Moniuszki 10
tel. 17 872 15 81

Oficyna Wydawnicza
„Zimowit”
35-604 Rzeszów
ul. Zimowita 6/5
oficyna.zimowit@gmail.com

*W 2014 roku
Profesor Tibor Kemenczei
obchodzi jubileusz 75-lecia urodzin.
Z tej okazji wybitnemu badaczowi
epoki brązu i wczesnej epoki żelaza
ten tom poświęcamy*

Redakcja

SPIS TREŚCI

Tibor Kemenczei – 75	7
----------------------------	---

STUDIA I MATERIAŁY

Jan Chochorowski , Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości	9
Janusz Kowalski-Bilokrylyy , Pochodzenie kolczyków typu Kłyżów	59
Josyp J. Kobał , Scheibengedrehte graue Keramik der Kuštanovice Kultur aus Transkarpatien (Ukraine)	65
Sylwester Czopek, Andrzej Pelisiak , Remarks on the Tarnobrzeg Lusatian culture flintworking with particular emphasis on settlement materials	77
Monika Kuraś, Tomasz Tokarczyk , Osada tarnobrzelskiej kultury łużyckiej na stanowisku numer 26 w Sarzynie, pow. leżajski	87
Anna Bajda-Wesołowska, Tomasz Bochnak, Monika Hozer , Bogaty grób kobiety z wczesnej epoki żelaza odkryty w miejscowości Zabłotce, pow. jarosławski, stan. 27	105
Agnieszka Reszczyńska , Nowe materiały do poznania włókiennictwa kultury przeworskiej z obszaru południowo-wschodniej Polski	127
Юрий А. Пуголов, Сергей А. Горбаненко , Печь как культовое место в жилище северян: археологические данные	141
Tomasz Dzieńkowski , Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem zachodniej części ziemi chełmskiej	151
Marek Florek , Czy „grodzisko” to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł topomastycznych	171
Wojciech Krukar , Uwagi historyczno-geograficzne do hydronimii wschodniej części Karpat polskich	189

SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Piotr Gębica, Sławomir Superson, Monika Hozer, Anna Bajda-Wesołowska , Geoarcheologiczny zapis ewolucji doliny Wisłoka na przykładzie stanowiska nr 19 w Białobrzegach	217
Sławomir Superson , Znaczenie datowań archeologicznych i radiowęglowych w określaniu wieku współczesnych aluwii powodziowych na stanowisku Budy Łańcuckie III	227
Marta Połtowicz-Bobak, Dariusz Bobak, Piotr Gębica , Nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej. Stanowisko Łąka 11–16 w powiecie rzeszowskim	237
Michał Dobrzyński, Michał Parczewski, Katarzyna Piątkowska, Małgorzata Rybicka , Zabytki kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Jasienica Sufczyńska, stan. 5, na Pogórzu Przemyskim	249
Elżbieta M. Kłosińska , Nieznana szpila brązowa z miejscowości Pasiaki, pow. Tomaszów Lubelski	259
Elżbieta M. Kłosińska , Unikatowa fibula brązowa z terenu Lubelszczyzny	263
Piotr N. Kotowicz , Ostroga żelazna z okresu wpływów rzymskich z Międzybrodzia, pow. Sanok	269
Magdalena H. Rusek, Kamil Karski , The double-chambered vessel of the Chimú culture in the Castle Museum in Łańcut	273
Oksana Adamyszyn , Działalność archeologiczna Jurija Zacharuka na zachodzie Ukrainy (z okazji 100-lecia urodzin)	281

RECENZJE

Tadeusz Malinowski , (rec.) Alina Jaszewska, Sławomir Kałagate (red.), <i>Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008–2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny</i> , wyd. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Fundacja Archeologiczna, Zielona Góra 2013, 593 strony, ilustracje, ISBN 978-83-938557-0-4	285
Edyta A. Marek , (rec.) Leszek Gardeła, Kamil Kajkowski (red.), <i>Motywy przez wieki. Tom 1. Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej</i> , Bytów 2013, 303 strony	291

„AAASC”	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
„AAC”	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
„AAR”	– „Analecta Archaeologica Ressoviensia”, Rzeszów
„AHP”	– „Archaeologia Historica Polona”, Toruń
„AMM”	– „Acta Militaria Mediaevalia”, Kraków – Sanok
„APolski”	– „Archeologia Polski”, Warszawa
„APŚ”	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin
„AR”	– „Archeologické Rozhledy”, Praha
„FAP”	– „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Poznań
„IA”	– „Informator Archeologiczny”, Warszawa
„Kwartalnik HKM”	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
„MA”	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
„Mat. Star.”	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
„Mat. Star. Wcz.”	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
„Mat. Wcz.”	– „Materiały Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
„(M)SROA”	– „(Materiały) i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów
„PamatkyA.”	– „Památky Archeologické”, Praha
„PBF”	– „Prähistorische Bronzefunde”, München
„PMMAiE”	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Łódź
„Pom. Ant.”	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
„Prz. Arch.”	– „Przegląd Archeologiczny”, (Poznań, Wrocław – Poznań)
„RChelmski”	– „Rocznik Chełmski”, Chełm
„RPrzemyski”	– „Rocznik Przemyski”, Przemyśl
„Sil. Ant.”	– „Silesia Antiqua”, Wrocław
„Slav. Ant.”	– „Slavia Antiqua”, Poznań
„Spr. Arch.”	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
„WA”	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
„ZOW”	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Michał Dobrzyński*, Michał Parczewski**, Katarzyna Piątkowska***, Małgorzata Rybicka****

Zabytki kultury pucharów lejkowatych z miejscowości Jasienica Sufczyńska, stan. 5, na Pogórzu Przemyskim

The artefacts of the Funnel Beaker culture discovered in Jasienica Sufczyńska, site 5, in the Przemyśl foothills

The article presents a very interesting collection of artefacts of the Funnel Beaker culture, discovered in April 2003 during the surface fieldwalking conducted by M. Parczewski in the area of the Przemyśl Foothills. It is difficult to clearly dated the remains of the settlement from Jasienica Sufczyńska, but it is possible to suggest its relationship with an early stage of the Funnel Beaker culture in the described area.

KEY WORDS: Funnel Beaker Culture, Przemyśl Foothills, Volyn flint, ceramics, surface fieldwalking

WPROWADZENIE

Przedmiotem naszych uwag będzie bardzo interesujący zbiór zabytków kultury pucharów lejkowatych, odkryty w kwietniu 2003 roku podczas badań powierzchniowych M. Parczewskiego na terenie Pogórza Przemyskiego, w miejscu oddalonym ok. 23 km w linii powietrznej na SWW od Przemyśla i ok. 3 km na S od krawędzi doliny środkowego Sanu (ryc. 1).

Program archeologicznych badań powierzchniowych w karpackiej części dorzecza Sanu, realizowany od lat przez M. Parczewskiego, obejmował przede wszystkim strefę dolinną (wraz z szerokim pasem jej obrzeży) największego górskiego dopływu Wisły, na odcinku od źródeł po Przemyśl. W wielu miejscach wkraczano jednak sondażowo poza ten obszar w głąb Pogórzy i Beskidów. Taki charakter miały między innymi poszukiwania prowadzone w kilku etapach (z przerwami) w latach 2002–2009 w północnej partii Pogórza Przemyskiego, w okolicach Birczy¹. Badania realizowano w systemie Archeologicznego Zdjęcia Polski w obrębie arkuszy nr nr 109-80, 110-80 i 109-81. Administracyjnie teren należy w całości do powiatu przemyskiego, pozostając w granicach gminy Bircza i – od strony północnej – gmin Dubiecko oraz Krzywcz. Położenie w swoistym karpackim „interiorze” (w porównaniu z bogatym środowiskiem osadniczym doliny Sanu), spore deniwelacje,

stosunkowo silne zalesienie i wreszcie niewielka powierzchnia pól ornych odstręczały do niedawna od podejmowania szerzej zakrojonych prac eksploratorskich. W dodatku jedna z pierwszych akcji badawczych AZP w południowo-wschodniej Polsce, która objęła teren dwóch arkuszy położonych w najbliższym sąsiedztwie (110-81 i 111-80), przyniosła niezwykle skromną garść stanowisk wyłącznie nowożytnych².

Na obszarze penetrowanym w pierwszej dekadzie XXI w. (arkusze 109-80, 110-80 i 109-81), liczącym niecałe 116 km², zlokalizowano ogółem 115 stanowisk archeologicznych, z tego prawie siedemdziesiąt dostarczyło materiałów zabytkowych z epoki kamienia i/lub wczesnej oraz starszej epoki brązu. Wcześniej zarejestrowano tu zaledwie dwa znaleziska prehistoryczne. Są to przechowywane w zbiorach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej topory kamienne, odkryte przypadkowo w miejscowościach: Brzuska, stan. 2 (nr inw. MP-A-274; por. J. Machnik 1960, s. 82; M. Kośmider 2004, s. 35–36, 38, ryc. 20; wg M. Kośmider byłby to zapewne wyrób kultury trzcinieckiej) oraz Lipa, stan. 1 (nr inw. MP-A-506; por. P. Valde-Novak 1988, s. 134; M. Kośmider 2004, s. 32–33, 39, ryc. 4; zabytek reprezentuje typ A toporów kamiennych kultury ceramiki

¹ W skład ekip poszukiwawczych wchodził w pierwszym sezonie studenci archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, a w kolejnych – Uniwersytetu Rzeszowskiego.

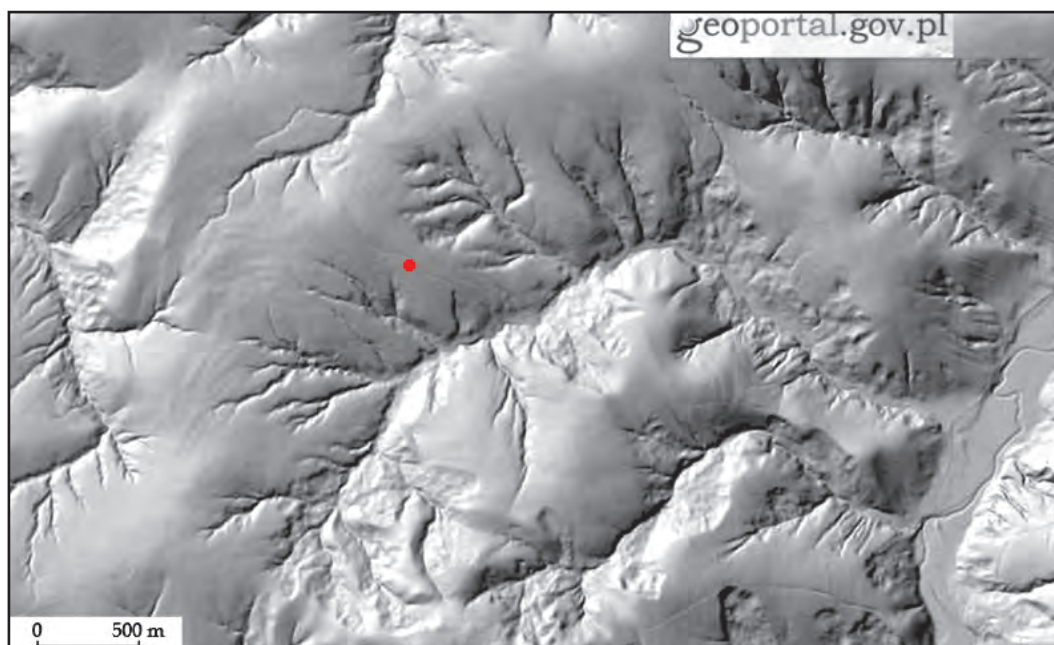
² Wykonawcą tych prac był mgr J. Reyniak z Bielska-Białej. Materiały i dokumentacja znajdują się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyślu. W świetle wyników niniejszych badań należałoby ponownie rozpoznać teren wspomnianych dwóch arkuszy.

* Instytut Archeologii URz, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów, cbyk@op2.pl
** Instytut Archeologii URz, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów, mparcz9@gmail.com
*** Instytut Archeologii URz, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów, kahap@op.pl
**** Instytut Archeologii URz, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów, mrybicka@interia.eu

Ryc. 1. Położenie wybranych stanowisk kultury pucharów lejkowatych w południowo-wschodniej Polsce. 1 – Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemysł; 2 – Pawłosiów, stan. 52, pow. Jarosław; 3 – Skołoszów, stan. 31, pow. Jarosław. Podkład kartograficzny wg *Przeglądowa mapa geomorfologiczna Polski: 1:500 000*. Arkusz Lublin, Warszawa 1980, w opracowaniu L. Starkla

Abb. 1. Lage ausgewählter Fundstellen der Trichterbecherkultur in Südostpolen. 1 – Jasienica Sufczyńska Fst. 5, Kr. Przemysł, 2 – Pawłosiów, Fst. 52, Kr. Jarosław, 3 – Skołoszów, Fst. 31, Kr. Jarosław. Basiskarte auf der Grundlage von *Przeglądowa mapa geomorfologiczna Polski: 1:500 000*. Arkusz Lublin, Warszawa 1980, in der Auffassung von L. Starkel

Ryc. 2. Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemysł. Lokalizacja stanowiska na mapie lidarowej. W centrum całe dorzecze potoku Jesionka, po prawej fragment doliny rzeczki Stupnica. Wg Geoportal.gov.pl

Abb. 2. Jasienica Sufczyńska, Fst. 5, Kr. Przemysł. Fundstellenlage auf der LIDAR-Karte. Im Mittelpunkt befindet sich das Einzugsgebiet des Bachs Jesionka, rechts ein Fragment des Flusstals von Stupnica. Nach Geoportal.gov.pl

Ryc. 3. Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemyśl. Zasięg występowania materiałów zabytkowych na podstawie badań powierzchniowych w 2003 r. Zdjęcie satelitarne wg Geoportal.gov.pl

Abb. 3. Jasienica Sufczyńska, Fst. 5, Kr. Przemyśl. Verbreitung der Funde anhand der 2003 durchgeführten Geländebegehungen. Satellitenbild nach Geoportal.gov.pl

sznurowej wg klasyfikacji J. Machnika). Ponadto w literaturze i archiwach figurują doniesienia o dwóch niedokładnie zlokalizowanych miejscach z kopcami ziemnymi („między Kotowem i Piątkową” oraz „koło Brzuski”), z których część może pochodzić z doby prehistorycznej. Podczas badań powierzchniowych M. Parczewskiego zarejestrowano 18 stanowisk, na których występują tego rodzaju nasypy, pojedyncze i w skupiskach. Warto jednak zaznaczyć, że do wielu miejscowości w tym rejonie, jak Bachów, Brzuska, Iskań, Kotów (kilkaset lat temu część Rudawki), Lipa, Piątkowa, Rudawka Birczańska, Sufczyzna i Żohatyn, odnoszą się przekazy źródłowe – najwcześniejsze z lat 1491, 1494 i 1531 – o sypaniu kopców granicznych (A. Fastnacht 1991, s. 27, 55–56; 1998, s. 31, 165; 2002, s. 28, 83–84, 160, 278). A ten sposób oznaczania zasięgu majątków ziemskich praktykowano wszakże do czasów nowożytnych łącznie (J. Moraczewski 1842).

Stanowisko 5 w Jasienicy Sufczyńskiej, gm. Bircza, pow. Przemyśl, znajduje się w lewobrzeżnej części zlewiska rzeki Stupnica – prawego dopływu Sanu (ryc. 1; 2). Miejsce leży w strefie grzbietowej jednego z garbów Pogórza Przemyskiego, kulminującego na północ od Kotowa jako kota 436,8. Od tego ostatniego punktu wał przyjmuje orientację SW-NE. Na odcinku kilku kilometrów lokalne wzniesienia garbu lekko przekraczają 400 m n.p.m. (kulminacja najbliższa w stosunku do stanowiska – 402,8 m). Omawiane stanowisko zlokalizowano na skierowanej ku SE odnodze opisanego wyżej garbu, na wypłaszczeniu grzbietowym na wysokości ok. 371–376 m n.p.m., ok. 55 m nad dnem doliny (ryc. 2). Teren jest lekko wystawiony ku SE i S. Pod względem hydrograficznym mamy do czynienia z dorzeczem górnego biegu potoku Jesionka, uchodzącego

do Stupnicy; w dolinie Jesionki ulokowała się większość zabudowy Jasienicy Sufczyńskiej. Opisywane miejsce znajduje się ok. 2650–2700 m na NWW od zbiegu głównej drogi, prowadzącej przez wieś, z szosą Bircza-Nienadowa, ok. 350–400 m na NW od wspomnianej głównej drogi wiejskiej, na W od drogi lokalnej wiodącej mniej więcej po osi SE-NW w kierunku koty 402,8 (ok. 450 m na SE od tej kulminacji), bezpośrednio na SE od zabudowań pojedynczego gospodarstwa rolnego (ryc. 3). Koordynaty geograficzne określone na podstawie danych z Google Earth: N 49° 45' 10,2", E 22° 25' 57,7". Podczas badań poszukiwawczych w 2003 r. rozrzut materiału zabytkowego na powierzchni pola ornego obejmował stosunkowo niewielki obszar o wymiarach ok. 50×40 m, przy czym od strony NW natrafiano na znaleziska aż do samego płotu oddzielającego pole od sadu i wspomnianych wyżej zabudowań (ryc. 4), część stanowiska była zatem niedostępna do penetracji. Dało się zauważyć zróżnicowaną intensywność występowania zabytków, lecz poszczególne skupiska nie oddzielały się wyraźnie od siebie. W skład zgromadzonej kolekcji wchodzi 15 przedmiotów krzemiennych i 146 ułamków ceramiki³.

³ Warto zasygnalizować, że w pobliżu zlokalizowano kilka innych stanowisk z materiałami krzemiennymi, w tym dużą pracownię (?) na stan. 2 w Jasienicy Sufczyńskiej, która dostarczyła m.in. ok. 60 wyrobów z tzw. krzemienia z Birczy (w sprawie tego surowca por. A. Łaptaś i in. 2002).

Ryc. 4. Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemyśl. Widok na teren stanowiska od strony północnej. Na prawym brzegu doliny potoku Jesionka wznoszą się zalesione odnogi masywu Góry Kamiennej (fot. M. Parczewski)

Abb. 4. Jasienica Sufczyńska, Fst. 5, Kr. Przemyśl. Blick vom Norden auf das Fundstellengelände. Am rechten Talufer von Jesionka erheben sich die bewaldeten Teile des Gebirgsmassivs Góra Kamienna (Fot. M. Parczewski)

OPIS ZABYTEKÓW

WYROBY KRZEMIENNE

Zbiór zabytków krzemiennych tworzy 15 egzemplarzy, z czego aż 12 przedmiotów to narzędzia. Dominują w nim wyroby wykonane z krzemienia wołyńskiego (13 egz.). Zaznaczyć tu trzeba, że badania prowadzone na terenie zachodniej Ukrainy doprowadziły do wyróżnienia wielu odmian surowca określanego w polskiej literaturze jako „krzemień wołyński”. Jego przyporządkowanie do określonych wychodni opiera się przede wszystkim na obserwacji cech całych konkracji krzemiennych (V. Konopłá 1982, s. 17–18; B. Balcer 1983, s. 47–48). Na chwilę obecną nie wydaje się możliwe zidentyfikowanie przynależności do konkretnego złoża jedynie na podstawie gotowych form narzędziowych, nie posiadających większości wskazujących cech dystynktywnych.

Wśród narzędzi wiórowych wyróżnia się przypiętkowy fragment wiórowca z makrolitycznego, regularnego, w połowie lateralnie korowego półsurowca (ryc. 5: 1). Zachowane wymiary wynoszą 80x43x11 mm. Posiada on regularny, płaski i półstromy retusz obu boków skierowany na stronę górną. Wzdłuż jednej krawędzi na stronie dolnej widoczne jest wyświecenie. Następne, związane najprawdopodobniej z umieszczeniem omawianego okazu w oprawie, zaobserwowano również na sęczku. Piętka masywnego wióra uformowana została wieloma odbiciami.

Dwa kolejne wiórowce zachowały się także we fragmentach przypiętkowych. Pomimo znacznie mniejszych rozmiarów – 44x28x9 i 24x27x8 mm – nadal mamy do czynienia z narzędziami wykonanymi z makrolitycznego doborowego półsurowca.

Pierwszy z nich (ryc. 5: 7) ma jedną z krawędzi zaretuszowaną płasko na stronę górną i w okolicy sęczka skorygowaną stromo na stronę dolną. Urwane fragmenty negatywów wskazują, że retusz wykonano przed złamaniem narzędzia. Na drugim surowym boku występuje jedynie niewielki retusz użytkowy. Zastosowano tu regularny półsurowiec o piętce przygotowanej pojedynczym odbiciem i wyraźnie zarysowanym sęczku. Wyraźnie widoczne są również niewielkie negatywy po zabiegu prawcowania. Drugi okaz to fragment wiórowca obubocznego z płaskim retuszem obu krawędzi na stronę górną (ryc. 5: 4). Posiada również użytkowe wyświecenia zarówno na stronie dolnej na sęczku i wzdłuż jednej krawędzi, jak i na stronie górnej wzdłuż grani międzynegatywowej, spowodowane umieszczeniem w oprawie. Podobnie jak we wcześniej opisanych egzemplarzach, wykorzystano regularny półsurowiec z piętą przygotowaną i wyraźnie zarysowanym sęczkiem.

Z krzemienia wołyńskiego wykonano również dwa drapacze. Pierwszy z nich, o zachowanych wymiarach 58x26x8 mm, wykonany został ze środkowego fragmentu wióra (ryc. 5: 3). Łukowate drapisko uformowano stromym retuszem dwuseryjnym w części proksymalnej półsurowca na stronę górną. Narzędzie posiada również regularny wiórowcowy retusz obydwu krawędzi bocznych. Część dystalna narzędzia została odłamana po zaretuszowaniu. Drugi drapacz o wymiarach 79x26x8 mm jest narzędziem kombinowanym z rylcem (ryc. 5: 8). Drapisko znajduje się w części przypiętkowej wióra i zostało ukształtowane w co najmniej dwóch seriach. Zostało ono zniszczone wtórnie płaskim retuszem na stronę dolną. W części wierzchołkowej znajduje się rylec łamaniec. Ponadto na-

rzędzie zostało zaretuszowane wzdłuż obu krawędzi na stronę górną. Na jednej z nich widoczne jest delikatne wyświecenie.

Kolejny zabytek to rylce łamaniec z fragmentu środkowego regularnego wióra (ryc. 5: 9), o zachowanych wymiarach 39×20×4 mm. Pierwotne odbicie rylcowe zostało wtórnie zaretuszowane, co miało prawdopodobnie służyć możliwości odbicia kolejnego rylczaka. Przeciwniegi krawędź uformowana została bardzo drobnym retuszem na stronę górną. Jego regularność wyklucza raczej możliwość przypadkowego powstania w trakcie użytkowania.

Dalsze cztery narzędzia określone zostały jako wióry retuszowane. Największy z nich, przypiętkowy fragment wióra, mierzy 62×33×5 mm (ryc. 5: 2). Retuszem na stronę dolną ukształtowano jedynie niewielki odcinek jednej krawędzi w okolicy piętki. Ponadto wyróżniono jeden fragment środkowy wióra (ryc. 5: 5) z drobnym, regularnym retuszem i wyświeceniem jednej krawędzi, a także dwa niewielkie fragmenty wierzchołkowe (ryc. 5: 6).

Grupa odłupków reprezentowana jest przez zaledwie dwa fragmenty o zachowanych wymiarach 16×14×2 i 28×19×3 mm.

W zbiorze znajduje się tylko jeden przykład zastosowania techniki łuszczeniowej. Jest to łuszczenie wykonane wtórnie z wióra retuszowanego. Na jednej z krawędzi bocznych znajduje się retusz stanowiący pozostałość wcześniejszego narzędzia, a na drugiej negatyw, który przypomina odbicie rylcowe. Ze względu na fragmentaryczny stan zachowania (23×23×4 mm) nie można jednoznacznie stwierdzić, czy narzędzie to było wcześniejsze rylcem, czy też odbicie powstało w trakcie łuszczenia.

Pojedynczy zabytek z krzemienia świciechowskiego to odłupek retuszowany o wymiarach 36×27×6 mm, odbity z siekiery gładzonej. Półstromy retusz znajduje się na jednej krawędzi na stronie górnej. Przeciwniegi krawędź zaretuszowana została płasko na stronę dolną.

Tylko w przypadku jednego drapacza wykonanego z wióra (ryc. 5: 10) nie udało się – ze względu na znaczny stopień przepalenia – określić rodzaju użytego surowca. Zabytek o zachowanych wymiarach 35×21×8 mm nosi na swojej powierzchni liczne ślady zniszczeń termicznych. Uniemożliwiają one określenie, czy drapisko, które znajduje się w części przypiętkowej, uformowane zostało jedną czy większą ilością serii retuszu. Narzędzie posiada również wiórowcowy retusz obu boków i wyświecenie żniwne.

Większość opisanych tu zabytków nosi ślady intensywnego użytkowania (wyświecenia, retusz użytkowy) i naprawiania. Fragmentaryczny stan zachowania wiązać należy zapewne ze zniszczeniami powstałymi w trakcie użytkowania lub na skutek procesów podepozycyjnych, a nie z intencjonalnym łamaniem. Potwierdza to zjawisko złamań powstałych wtórnie w stosunku do retuszu. Gdyby łamanie wiórów było zabiegiem intencjonalnym, wówczas powierzchnie powstałe w efekcie tego zabiegu zostałyby prawdopodobnie wtórnie zaretuszowane lub/i miałyby ślady użytkowania.

Na podstawie morfologii i technologii wykonania wszystkie narzędzia makrolityczne i odłupek z siekiery łączyć należy najprawdopodobniej z kulturą pucharów lejkowatych, a bardziej precyzyjnie najprawdopodobniej z jej fazą klasycyznowiorecką (por. B. Balcer 1981, s. 63–69). Opisane narzędzia wykonane z makrolitycznych wiórów z krzemienia wołyńskiego – wiórowce i drapacze – znajdują wiele analogii w obrębie jej południowo-wschodniej grupy (por. B. Balcer 1983, 2002; W. Gumiński

1989; M. Dobrzyński, K. Piątkowska 2012). Licznie odkryte ułamki ceramiki i opisywany zbiór krzemieni zapewne stanowią pozostałość osiedla, które w kategoriach B. Balcera (1975, s. 176–191) można określić terminem „osada użytkowników”. Wskazuje na to bardzo wysoki udział narzędzi, w tym noszących ślady napraw i przekształceń. Brak jest natomiast zabytków poświadczających miejscową ich wytwórczość.

Interesującym zagadnieniem jest obecność w opisywanym zbiorze trzech egzemplarzy (w tym jednego domniemanego) typologicznych rylców powstałych z innych narzędzi. Tego rodzaju wyroby występują w inwentarzach krzemiennych kultury pucharów lejkowatych tylko sporadycznie (B. Balcer 1981, s. 62, 65; 2002, s. 114). Bardzo często spotykane są natomiast w zespołach młodszych społeczności naddunajskich (A. Załkościelna 1981, tabl. IX–XIII; 1996; S. Kadrow 1990, ryc. 19; K. Piątkowska, M. Dobrzyński 2013).

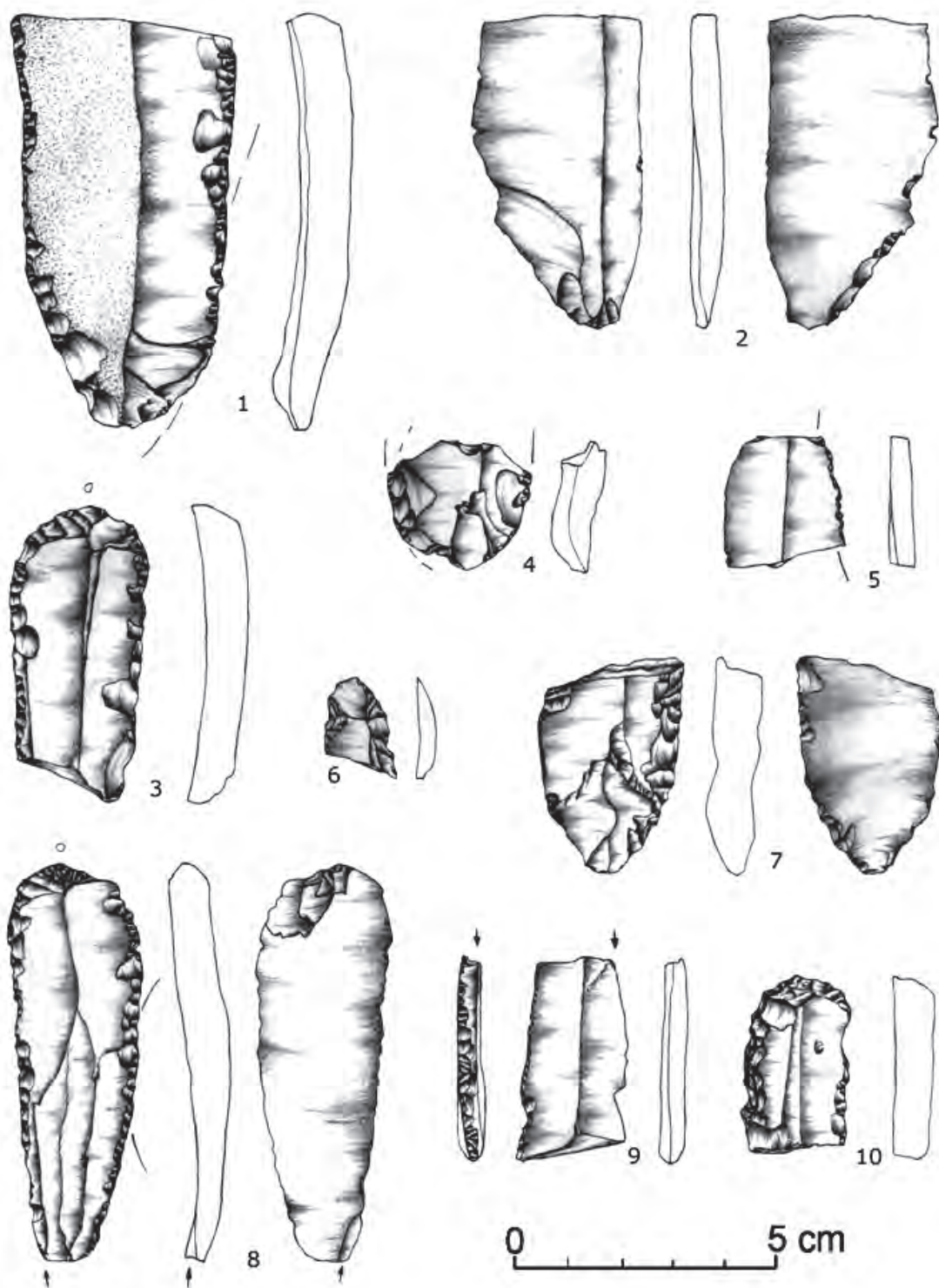
CERAMIKA

W zbiorze 146 ułamków naczyń kultury pucharów lejkowatych wyróżniono tylko dziesięć fragmentów charakterystycznych. Są wśród nich trzy ucha, fragment dna i sześć wylewów (ryc. 6).

W opisywanym materiale z Jasienicy Sufczyńskiej dominują fragmenty ceramiki wykonanej z tzw. gliny tłustej. W ich przełomach, z reguły jednolitych oraz dwu- lub trójbarwnych, nie zaobserwowano domieszki, stwierdzono natomiast, że gładkie lub lekko porowate i miękkie powierzchnie zewnętrzne oraz wewnętrzne powlekane były rozrzedzoną masą. Identyczna technologia cechuje również puchary o wylewach niezdobionych i zdobionych słupkiem rytym (ryc. 6: 1–2, 4). Tak wykonane naczynia zidentyfikowano również w Skołoszowie, pow. Jarosław, na stanowisku 31, usytuowanym w pobliżu stanowiska 7 w tej miejscowości (M. Rybicka 2011). Tylko około 10% ceramiki z Jasienicy Sufczyńskiej cechuje glina schudzana tłucznem ceramicznym, z reguły drobnoziarnistym i średnioziarnistym. W tej technologii wykonano ucha.

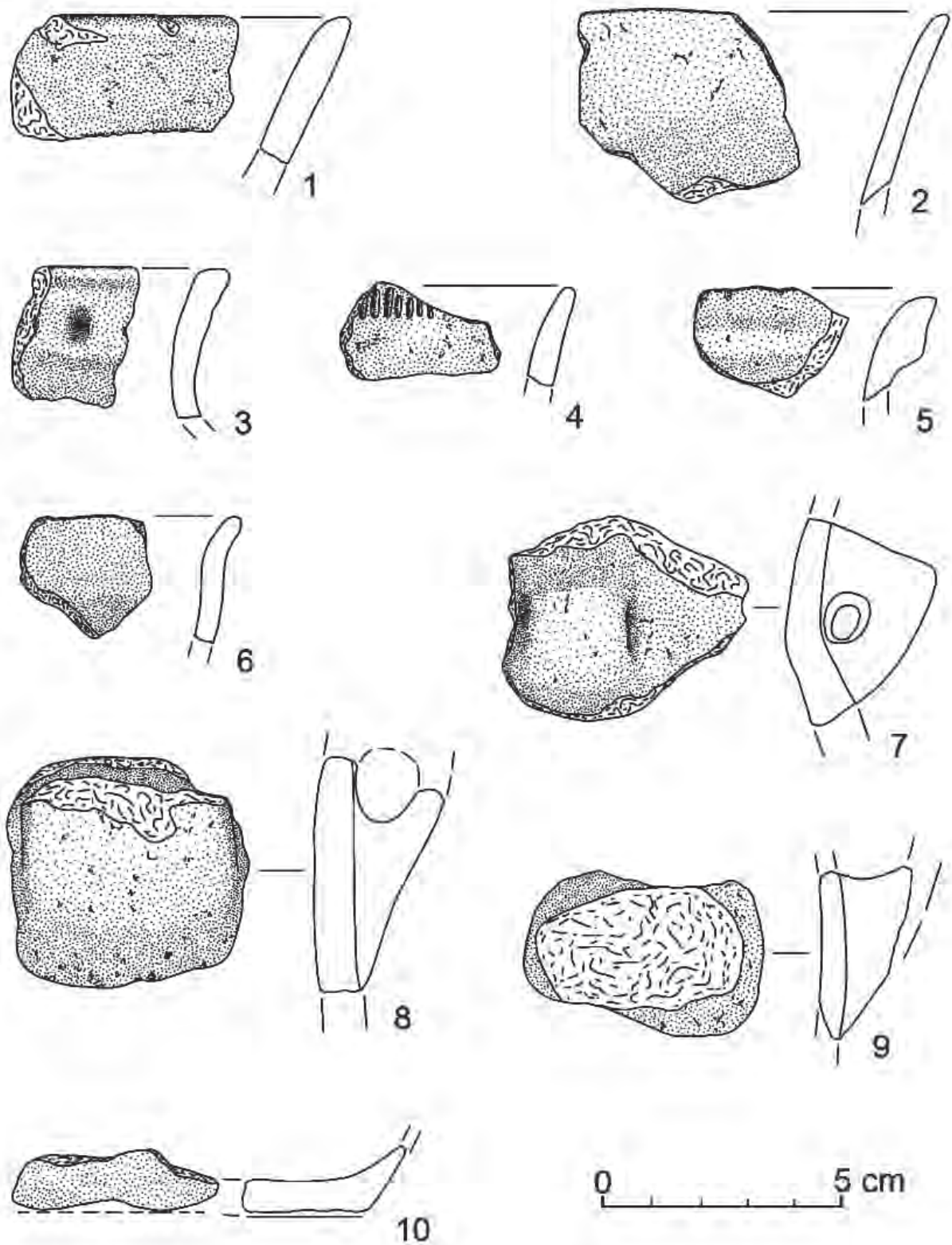
W bardzo rozdrobnionym materiale z Jasienicy Sufczyńskiej można wyróżnić, według klasyfikacji A. Kośko (1981), ułamki trzech pucharów typu B (ryc. 6: 1, 2, 4), misy (ryc. 6: 6) i dwóch okazów dwuczłonowych, zapewne waz (ryc. 6: 3, 5). Ceramika z omawianego zbioru jest bardzo uboga zdobiona. Wśród licznych ułamków brzuśców nie wyróżniono ani jednego fragmentu ornamentowanego. Jedynie strefy podkrawędne zewnętrzne dwóch wylewów ozdobiono prostymi układami zdobniczymi, wykonanymi rytym słupkiem (ryc. 6: 4) i odciskami palca (ryc. 6: 3).

Bardzo trudno ocenić chronologię stanowiska z Jasienicy Sufczyńskiej. Wszelako ubogie zdobnictwo i cechy technologii, które są odmienne od atrybutów charakteryzujących zespoły kultury pucharów lejkowatych z lessów rzeszowsko-przemyskich (np. Pawłosiów, stan. 52 – por. A. Dzierżanowska, D. Król, J. Rogoziński, M. Rybicka 2011), dają podstawę, aby wykluczyć ich związek z klasycznym stadium rozwojowym omawianej kultury. Cechy stylistyki niewielkiego zbioru z Jasienicy nawiązują natomiast do ceramiki ze Skołoszowa, stan. 31, łączonego z wczesnym etapem kultury pucharów lejkowatych na lessach rzeszowsko-przemyskich.

Ryc. 5. Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemyśl. Wybór zabytków krzemiennych. 1-9 – krzemień wołyński; 10 – krzemień przepalony (rys. K. Piątkowska)

Abb. 5. Jasienica Sufczyńska, Fst. 5, Kr. Przemyśl. Feuersteinfunde – Auswahl. 1-9 – Wolhynien Feuerstein; 10 – gebrannter Feuerstein (Zeichn. K. Piątkowska)

Ryc. 6. Jasienica Sufczyńska, stan. 5, pow. Przemyśl. Ceramika kultury pucharów lejkowatych (rys. D. Vertelecki)

Abb 6. Jasienica Sufczyńska, Fst. 5, Kr. Przemyśl. Keramik der Trichterbecherkultur (Zeichn. D. Vertelecki)

PODSUMOWANIE

Warto podjąć próbę oceny odkrycia stanowiska w Jasienicy Sufczyńskiej dla wiedzy o osadnictwie kultury pucharów lejkowatych na terenach położonych na północny wschód od łuku Karpat.

Wyniki prowadzonych ostatnio badań dają podstawę do rewizji poglądów w kwestii południowych i południowo-wschodnich granic ekumeny tej kultury (por. A. Pelisiak 2005; M. Nowak 2009; A. Koško, M. Szmyt 2011). Odkrycie stałej osady kultury pucharów lejkowatych w Kotorynach (rej. Żydaczów) na zachodniej Ukrainie⁴ pozwala sądzić, że obszar zajmowany przez jej społeczność wyznacza górny Dniestr. Tereny te zostały objęte osadnictwem omawianej kultury w okresie 3700/3600 BC. W tym czasie jej społeczności zasiedlały również lessowe Podgórze Rzeszowskie (M. Mazurek, J. Okoński, M. Rybicka 2013), gdzie ostatnio odkryto stabilną, wielofazową osadę kultury pucharów lejkowatych w Pawłosiowie, stan. 52, pow. Jarosław (ryc. 1; por. A. Dzierżanowska, D. Król, M. Rogoziński, M. Rybicka 2011; M. Rybicka 2011) i szereg mniejszych osiedli usytuowanych w jej pobliżu (S. Czopek 2011). Na stan. 7 w Skołoszowie, pow. Jarosław, położonym we wschodniej części Podgórza Rzeszowskiego (ryc. 1), zidentyfikowano natomiast reprezentujący ją monumentalny grobowiec z towarzyszącym mu cmentarzyskiem (M. Rybicka 2011). Powyższe odkrycia wpisały w obręb ekumeny kultury pucharów lejkowatych lessy rzeszowsko-przemyskie, a co szczególnie ważne – południowe partie zachodniej Ukrainy. Zidentyfikowanie pozostałości trwałego zapewne osiedla w Jasienicy Sufczyńskiej na Pogórze Przemyskim dowodzi, że obszar zajęty przez osadnictwo tej kultury obejmuje również regiony usytuowane w głębi Karpat, na pograniczu pogórzy i terenów górskich (ryc. 1).

Opisywane stanowisko ulokowano na wypłaszczeniu grzbietowym garbu terenowego, na wysokości ok. 375 m n.p.m. Podobne cechy lokalizacji charakteryzują m.in. stałą osadę kultury pucharów lejkowatych z Kotoryn na Ukrainie (A. Havinskyj, W. Pasterkiewicz, M. Rybicka 2013). Również technologia ceramiki z Jasienicy Sufczyńskiej nawiązuje do sposobu wykonania naczyń reprezentujących wczesny etap zasiedlenia Kotoryn, a także zidentyfikowanych w Skołoszowie, stan. 31, pow. Jarosław. Ubogie zdobnictwo cechujące opisywany tu zbiór ma swoje odpowiedniki zarówno w Kotorynach, jak i Skołoszowie, stan. 31. Zabytki z Jasienicy pochodzą wprawdzie ze zbioru powierzchniowego, co nakazuje ostrożność w wyciąganiu wniosków, ale bardzo wyraźna dominacja wyrobów krzemiennych z surowca wołyńskiego nie jest zapewne kwestią przypadku. Do tej pory w regionie rzeszowskim nie odnotowano podobnej sytuacji. Materiał wołyński wprawdzie tam wykorzystywano, ale nie w tak znacznym zakresie (S. Czopek, S. Kadrow 1987). Trudno obecnie jednoznacznie datować pozostałości osadnictwa z Jasienicy Sufczyńskiej, można tylko sugerować ich związek z wczesnym etapem kultury pucharów lejkowatych na opisywanym terenie. Zasiedlenie w zbliżonym czasie lessów rzeszowsko-przemyskich i górnego Naddniestrza, co sugeruje przypadek Kotoryn, pozwala inaczej spojrzeć na rozchodzenie się krzemieni wołyńskich. W ich dostawie na obszar lessów rzeszowsko-przemyskich uczestniczyły zapewne społeczności kultury pucharów lejkowatych zamieszkujące górne Naddniestrze i górne Pobuże, które wykorzystywały taki rodzaj surowca (V. Konoplá 2013, s. 285–300).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Balcer B.
1975 *Krzemień świciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka, rozprzestrzenienie*, Wrocław–Gdańsk.
- 1981 Wyniki badań nad krzemieniarstwem KPL, [w:] Wiślański T. (red.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (studia i materiały)*, Poznań.
- 1983 *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław.
- 2002 *Ćmielów, Krzemionki, Świeciechów. Związki osady neolitycznej z kopalniami krzemienia*, Warszawa.
- Czopek S. (red.)
2011 *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*, Rzeszów.
- Czopek S., Kadrow S.
1987 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Białobrzegach, stan. 5, woj. Rzeszów*, „Spr. Arch.”, t. 39, s. 73–88.
- Dobrzyński M., Piątkowska K.
2012 Zagadnienie eksploatacji łuszczeniowej w kulturze pucharów lejkowatych na podstawie zabytków krzemiennych ze stanowiska 8/19 w Piaskach Wielkich, pow. Świdnik, woj. lubelskie, „MSROA”, t. 33, s. 43–61.
- Dzierżanowska A., Król D., Rogoziński J., Rybicka M.
2011 The jug adorned with ram's head on the handle found in the pit numer 109 at the site 52 in Pawłosiów, district Jarosław, podkarpackie voivodeship, „Spr. Arch.”, t. 63, s. 221–240.
- Fastnacht A.
1991 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, część 1 (A–I)*, Brzozów.
- 1998 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, część 2 (J–N)*, Brzozów–Włodów–Rzeszów.
- 2002 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, część 3 (O–Z)*, Kraków.
- Gumiński W.
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*, Wrocław.
- Hawinskyj A., Pasterkiewicz W.
2013 Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku „Grodzisko III” w Kotorynach, rejon Żydaczów, [w:] Pozikho-vski A., Rogoziński J., Rybicka M. (red.), *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej* (= Collectio Archaeologica Ressoventis, t. 26), s. 75–95.
- Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rybicka M.
2013 Kotoryn, rej. Żydačiv, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu, [w:] Harmatowa K., Machnik J., Rybic-

⁴ Na prawym brzegu górnego Dniestr, w linii powietrznej ok. 130 km na SEE od Przemyśla.

- ka M. (red.), *Natural environment and man on the Upper Dniester – region of the Halyč-Bukačivci basin – in prehistory and early medieval period* (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 6), Kraków, s. 169–284.
- Kadrow S.
1990 Osada neolityczna na stan. nr 16 w Rzeszowie na osiedlu Piastów, „Spr. Arch.”, t. 41, s. 9–76.
- Konoplá V.
1982 Obrobka kremenû naselennâm Zahidnoï Volinî, „Arheologîâ”, t. 37, Kiïv, s. 17–31.
- 2013 Virobi z kremenû pamâtki Kotorini III, [w:] Harmatowa K., Machnik J., Rybicka M. (red.), *Natural environment and man on the Upper Dniester – region of the Halyč-Bukačivci basin – in prehistory and early medieval period* (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 6), Kraków, s. 284–301.
- Koško A.
1981 *Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*, Poznań.
- Koško A., Szmyt M.
2011 Udział społeczności Niżu Środkowoeuropejskiego w poznawaniu środowisk biokulturowych płyty nadczarnomorskiej: IV–IV/III tys. BC, [w:] Ignaczak M., Koško A., Szmyt M. (red.), *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki między morza IV–I tys. przed Chr.* (= Archeologia Bimaris, t. 4), Poznań, s. 205–221.
- Kośmider M.
2004 Kamienne topory z dorzecza środkowego Sanu w świetle badań osadniczych. Część II. Kamienne topory z Pogórza Przemyskiego i dorzecza Wiaru, „RPrzemyski”, t. 40, z. 2, Archeologia, Przemysł, s. 29–52.
- Łaptaś A., Mitura P., Muzyczuk A., Olszewska B., Paszkowski M., Valde-Nowak P.
2002 Krzemień z Birczy. Geologia i wykorzystywanie w pradziejach, [w:] Gancarski J. (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, s. 315–337.
- Machnik J.
1960 Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich, „AAC”, t. 2, s. 55–86.
- Mazurek M., Okoński J., Rybicka M.
2013 Krótka informacja o wynikach badań przeprowadzonych w 2012 roku w Nowomalinie-Podobanka, rejon Ostrog, „MSROA”, t. 33, s. 103–118.
- Moraczewski J. [J. M.]
1848 Kopce graniczne, [w:] *Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowem zebrane*, t. I, Poznań, s. 464.
- Nowak M.
2009 *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*, Kraków.
- Pelisiak A.
2005 Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań, [w:] Garbacz A., Kuraś M. (red.), *Kultura trypolska: wybrane problemy. Materiały z polsko-ukraińskiego seminarium naukowego*, Stalowa Wola, s. 32–41.
- Piątkowska K., Dobrzyński M.
2013 Materiały krzemienne kultury malickiej ze stanowiska 105/3 przy ul. Willowej w Lublinie, [w:] Pozikhovski A., Rogoziński J., Rybicka M. (red.), *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej* (= Collectio Archaeologica Resoviensis, t. 26), Rzeszów, s. 97–108.
- Rybicka M.
2011 Kultura pucharów lejkowatych na podkarpackich lessach. Komentarz do badań autostradowych, [w:] Czopek S. (red.), *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*, Rzeszów, s. 45–59.
- Valde-Nowak P.
1988 *Etap i strefy zasiedlania Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*, Wrocław.
- Zakościelna A.
1981 Materiały krzemienne tzw. kultur południowych z Lubelszczyzny, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. 35/36, s. 1–21.
- 1996 *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, Lublin.
- Zych R.
2008 *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*, Rzeszów.

Michał Dobrzyński, Michał Parczewski, Katarzyna Piątkowska, Małgorzata Rybicka

Funde der Trichterbecherkultur aus der Ortschaft Jasienica Sufczyńska, Fst. 5 im Vorgebirge Pogórze Przemyskie

Zusammenfassung

Die Ergebnisse der neulich durch das Institut für Archäologie der Universität in Rzeszów durchgeführten Forschungen lassen die Meinungen über die südlichen und südöstlichen Grenzen der im Titel erwähnten Kulturökumene anfechten (vgl. A. Pelisiak 2005, M. Nowak 2009; A. Koško, M. Szmyt 2011). Die Entdeckung einer dauerhaften Siedlung der Trichterbecherkultur in Kotoryny (Raion: Żydaczów) in der westlichen Ukraine lässt vermuten, dass das durch die Gemeinschaften dieser Kultur bewohnte Gebiet durch den oberen Dnjestr abgesteckt wird. Diese Gebiete wurden durch die Gruppen der behandelten Kultur in der Zeit 3700/3600 BC besie-

delt. In diesem Zeitraum siedelten ihre Gemeinschaften auch in dem Lössvorgebirge Pogórze Rzeszowskie (M. Mazurek, J. Okoński, M. Rybicka 2013), wo neulich eine dauerhafte, mehrere Phasen exsistierende Siedlung der Trichterbecherkultur in Pawłosiów, Fst. 52, Kr. Jarosław (Abb. 1: Vgl. A. Dzierżanowska, D. Król, M. Rogoziński, M. Rybicka 2011; M. Rybicka 2011), wie auch viele kleinere Siedlungen in ihrer Nähe (S. Czopek 2011) entdeckt wurden. An der Fundstelle Nr. 7 in Skołoszów, Kr. Jarosław, im östlichen Teil des Vorgebirges Pogórze Rzeszowskie (Abb. 1) identifizierte man dagegen ein diese Kultur vertretendes Monumentalgrab samt dem benachbarten Grä-

berfeld (M. Rybicka 2011). Die oben erwähnten Entdeckungen verbinden die Trichterbecherkultur auch mit den Lössgebieten des Vorgebirgslandes von Przemyśl und Rzeszów und, was von besonderer Bedeutung ist, auch mit dem südlichen Teil der westlichen Ukraine. Die von M. Parczewski identifizierten Überbleibsel einer dauerhaften Siedlung in Jasienica Sufczyńska im Vorgebirge Pogórze Przemyskie belegen, dass das durch die Gemeinschaften dieser Kultur besiedelte Gebiet auch die Regionen umfasst, die im Inneren des Karpatenbogens, an der Grenze zwischen den Vorgebirgszonen und dem Gebirge lokalisiert sind (Abb. 1).

Die besprochene Fundstelle ist auf der Gipfelebene einer Bodenerhebung auf einer Höhe ca. 375 m u.M. lokalisiert. Ähnliche Merkmale der Lage sind u.a. für die dauerhafte Siedlung der Trichterbecherkultur in Kotoryny in der Ukraine charakteristisch (A. Havinskyj, W. Pasterkiewicz, M. Rybicka 2013). Auch die Technologie der Keramikproduktion aus Jasienica Sufczyńska knüpft an die Machart der Gefäße, die die frühe Besiedlungsetappe von Kotoryny vertreten, wie auch an die in Skołoszów, Fst. 31, Kr. Jarosław registrierten Gefäße. Die spärliche Verzierung, die für die hier beschriebene Sammlung so

kennzeichnend ist, hat ihre Analogien sowohl in Kotoryny als auch in Skołoszów, Fst. 31. Die Funde aus Jasienica stammen zwar aus der Oberflächengrabung, was bei dem Schlussfolgern vorsichtig vorgehen lässt, aber die deutliche Dominanz der Erzeugnisse aus dem Wolhynien Feuerstein ist wahrscheinlich nicht zufällig. Bisher registrierte man in der Umgebung von Rzeszów kein einziges Beispiel dafür. Das Wolhynien Material wurde dort zwar gebraucht, aber nicht in solchem Ausmaß (S. Czopek, S. Kadrow 1987). Heute fällt es schwer, die Siedlungsüberbleibsel der Trichterbecherkultur aus Jasienica Sufczyńska eindeutig zu datieren, man kann nur ihre Verbindung mit der frühen Etappe der Trichterbecherkultur aus den beschriebenen Gebieten andeuten. Die gleichzeitige Besiedlung der Lössgebiete in der Umgebung von Rzeszów und Przemyśl und der Gebiete am oberen Dnjestr, was das Beispiel Kotoryny andeutet, lässt die Ausbreitung des Wolhynien Feuersteins aus einem anderen Blickwinkel sehen. An seiner Lieferung auf die Lössgebiete bei Rzeszów und Przemyśl beteiligten sich vermutlich die Gemeinschaften der Trichterbecherkultur aus den Regionen am oberen Dnjestr und oberen Bug, die derartigen Rohstoff genutzt haben (V. Konoplá 2013, s. 285–300).

